РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

HUMAN RIGHTS EDUCATION DEVELOPMENT IN UKRAINE

На підставі ґрунтовного аналізу законодавчої бази, що регулює розвиток правової освіти в Україні, і наукового доробку фахівців у галузях права, філософії, соціології, державного управління, педагогіки представлено підходи до виокремлення етапів становлення правової освіти та власне бачення генези правової освіти за період із 1990 року дотепер. Перший етап розвитку шкільної правової освіти незалежної України розпочався в 1990 році, після ухвалення «Декларації про державний суверенітет України» (1990 рік) і тривав до 1994 року. Цей перехідний етап, з одного боку, вирізняється інерційними процесами, з іншого – усвідомленням необхідності ухвалення самостійних рішень. Другий етап розвитку шкільної правової освіти (1995–2000 роки) маркований затвердженням постанови «Про Програму правової освіти населення України» № 366 (на зміну постанові № 143). Наступність між документами простежувана в обґрунтуванні мети поновлення постанови, що спрямована на подальший розвиток у державі правової освіти й виховання громадян у дусі поваги до закону та прав людини. Подальший розвиток України як демократичної, правової держави, необхідність формування засад громадянського суспільства вимагають підвищення рівня правової культури населення. Правова освіта визнана одним з основних чинників формування високої правосвідомості та правової культури окремих громадян і всього суспільства. Для підвищення правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право у 2001 році ухвалено «Національну програму правової освіти населення». Після набуття чинності цим документом розпочався третій етап розвитку шкільної правової освіти в Україні, що триває й нині. Серед пріоритетних завдань «Національної програми правової освіти населення» підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, викладачів правових дисциплін і журналістів, які висвітлюють правову тематику. Виокремлено деякі причини, що заважають ефективному правовому вихованню: недосконалість національного законодавства, нестабільність і швидкоплинність нормативно-правових актів, послаблення уваги до шкільної правової освіти з боку держави.

Ключові слова: правова освіта, правове виховання, правова культура, заклади освіти, розвиток, навчальні курси, вибіркова дисципліна, обов'язкова дисципліна.

A thorough analysis of the legal framework for the human rights education development in Ukraine and the scientific findings of researchers in law, philosophy, sociology, public administration, pedagogy, allows us to identify stages in human rights education and present our view of the human rights education genesis in Ukraine from 1990 to present. The first stage in the development of human rights education in independent Ukraine began in 1990 when the Declaration of state sovereignty of Ukraine (1990) and the Resolution of the Council of Ministers in the Ukrainian Soviet Socialist Republic № 143 "On measures to organize human rights education in the Ukrainian SSR" were issued and continued until 1994. This so-called transitional stage is mostly characterized by the inertial processes on the one hand, on the other, the awareness of the need for independent decision-making is evident. The second stage of the human rights education development in Ukraine (1995–2000) was marked by the adoption of Resolution "On the Human Rights Education Program for people in Ukraine" № 366 to replace Resolution № 143. The continuity between the documents can be traced in substantiating why the Resolution was reviewed, that is to educate citizens to respect the law and secure human rights. Further development of Ukraine as a democratic state requires people to be responsible citizens, to obey the law of Ukraine. Human rights education of people in Ukraine is recognized as one of the main factors that provides the foundation for human rights awareness and human rights culture of individual citizens and society at large. Therefore, in order to increase the human rights awareness of people, to overcome human rights nihilism, to meet the needs of citizens in obtaining knowledge about the law, the National Program of Human Rights Education of people (hereinafter – the Program) was issued in 2001. The Program begins the third stage in the human rights education development in Ukraine, which continues today. The Program prioritizes the tasks aiming at enhancing the human rights training of all people, especially students of all ages, those who teach disciplines related to human rights and journalists who cover human rights issues.

There are some reasons that hinder effective human rights education including the imperfection of national legislation, the instability and ephemerality of regulations, the loss state's focus on human rights education in school.

Key words: human rights education, human rights teaching, human rights culture, educational institutions, development, course, elective course, mandatory course.

УДК 37+34 (477) (045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/25-1.1>

Бондар Т.І.,

докт. пед. наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки
дошкільної та початкової освіти
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Сучасний етап модернізації вітчизняної освіти, неухильний курс України на створення Нової української школи активізують наукові дослідження в напрямі пошуку шляхів реалізації ініціатив уряду, подолання правового нігілізму громадян, підви-

щення громадянської відповідальності та правосвідомості молоді. Забезпечення рівних прав людини, ставлення до особистості як до вищої цінності є пріоритетами прогресивних країн, тому Україна спрямовує вітчизняну освіту на створення умов для розвитку потенціалу кожної дитини

через посилення правосвідомості всіх учасників освітнього процесу. Інклюзивна освіта – дієвий важіль, покликаний сприяти реалізації окреслених завдань із розвитку Нової української школи, а правова освіта слугує основним чинником подальшого розвитку правової держави й виховання громадян у дусі поваги до закону та прав людини. Попри значущість правової освіти для розвитку держави, науковці фіксують недостатній рівень правосвідомості громадян, невміння обстоювати власні права через брак обізнаності з можливостями їх реалізації. Ґрунтовного вивчення потребують особливості розвитку шкільної правової освіти, оскільки спрямованість освітнього процесу на підвищення правосвідомості громадян виформовує надійний базис для розвитку правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема розвитку правової освіти постає предметом наукової уваги в галузях права, педагогіки, освіти, соціології, філософії, дидактики, психології. Дефінітивний аналіз категорії «правова освіта» виконали М. Городиський, О. Скаун, В. Чужикова. Роль і місце правового виховання у школі вивчали О. Зарицький, Т. Кохан, Г. Середюк. Відмінні та спільні риси термінів «педагогічна освіта» і «педагогічне виховання» виокремила О. Скаун. Педагогічні основи правового виховання обґрунтовували М. Городиський, І. Запорожан. Вивчаючи правову освіту як структурний компонент освіти, А. Заєць окреслює тенденцію до зростання зацікавлення правовою освітою зі збільшенням віку, що потребує постійного оновлення знань. Заслугує на увагу зафіксована тенденція до зростання рівня злочинності неповнолітніх, попри спрямованість нормативно-правової бази України на формування в молодого покоління морально-правової культури, поваги до закону. Науковець наголошує на труднощах у дослідженні тенденцій розвитку правової освіти молодших школярів, що зумовлене інтересом учених до прикладних аспектів (дидактики, методики) правової освіти [5, с. 14]. Важливими для розвідки є напрацювання О. Костенко, О. Полякової, Л. Остапенко, де представлено бачення історичного розвитку правової освіти в різні періоди історії країни.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри численні дослідження особливостей розвитку шкільної правової освіти та з огляду на постійне збільшення масиву емпіричної й теоретичної інформації проблема періодизації генези шкільної правової освіти з описом тенденцій потребує подальшого пізнання та впорядкування. Необхідно схарактеризувати причини недостатнього рівня правосвідомості громадян України, що вможливить підвищення якості правової освіти.

Мета статті полягає у вивченні розвитку шкільної правової освіти для представлення вдоскона-

леної періодизації її розвитку на основі ґрунтовного аналізу законодавчої та нормативно-правової бази в галузі правової освіти.

Виклад основного матеріалу. Історичний метод дослідження певного феномену заснований на вивченні становлення, формування й розвитку явищ у хронологічній послідовності, що сприяє поглибленому розумінню сутності проблеми, формулюванню більш обґрунтованих рекомендацій стосовно перспектив розвитку вибраного для аналізу предмета. Результатом реалізації історико-педагогічного методу є розроблення періодизації розвитку педагогічного явища, що вможливорює, на думку Н. Гупан, логічне розмежування досліджуваного періоду на самостійні етапи. Диференціація базована на виокремленні якісних характеристик (особливості, тенденції) цих етапів, що відображають загальні та специфічні закономірності розвитку суспільного життя, а також суттєві складники основних методів і форм генези проблеми [4, с. 19]. Аналіз поданих нижче періодизацій дає змогу виокремити особливості розвитку шкільної правової освіти й аргументувати власне бачення етапів.

Аналізуючи історію становлення й розвитку шкільної правової освіти, О. Костенко із семи запропонованих етапів розрізняє чотири етапи, що характеризують цей процес протягом існування незалежної України: із 1991 р. до 1994 р. – початок становлення системи шкільної правової освіти незалежної України (IV етап); із 1995 р. до 1999 р. (V етап) – закладення основ безперервної, обов'язкової правової освіти внаслідок ухвалення «Програми правової освіти населення» [14]; період із 2000 р. до 2008 р. (VI етап) – ухвалення Указу Президента України «Про Національну Програму правової освіти населення» (2001 р.), що, на думку науковця, відіграв роль каталізатора у процесі розвитку правової освіти; період 2009–2013 рр. (дата публікації) – пов'язаний із виробленням принципово нових підходів до організації та реалізації правової освіти в Україні, що детерміноване функціонуванням старшої школи як профільної [8, с. 216].

Дослідниця О. Костенко фіксує зміни, які відбуваються у змісті шкільної освіти, наприклад, у період із 1991 р. до 2008 р. У середній загальноосвітній школі сформовано блок правознавчих курсів: «Практичне право» у 8-му класі, «Основи правознавства» у 9-му класі, «Правознавство» у 10–11-му класах шкіл (класів), гімназій, ліцеїв із поглибленим вивченням правознавства, «Права людини» в 11-му класі. До загальнообов'язкових дисциплін віднесено лише «Основи правознавства» – курс, який слугував фундаментом системи шкільної правової освіти. Дисципліни «Практичне право» і «Права людини» викладали в межах годин варіативного складника навчального плану закладу загальної середньої освіти. Із 2009 р.

у закладах загальної освіти введено «Правознавство. Практичний курс», який, починаючи із 2010 / 2011 н. р., набув статусу обов'язкового, що вивчали в 9-му класі [8]. Як зауважує О. Пошетун, упровадження цього курсу в 9-му класі зумовлене необхідністю «розвантажити» базовий і профільний курси правознавства у старшій школі, допомогти учням краще засвоїти певні базові поняття й сформувати в них інтерес до правознавства як науки, як системи норм, поваги до закону та прагнення до правомірної моделі поведінки [16, с. 7].

На думку О. Костенко, новий курс стає важливим складником системи правової освіти учнів загальноосвітньої школи та допрофільної підготовки, розв'язує проблему підвищення рівня практичного спрямування шкільного правознавства. У старшій школі базовим є курс «Правознавство», що має на меті формування системного уявлення в учнів про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин, уміння використовувати їх у практичному житті. У профільних 10–11-му класах (суспільно-гуманітарний напрям, правовий профіль) курс «Правознавство» вивчають поглиблено [8].

Ідентичну класифікацію розвитку шкільної правової освіти презентує Д. Кумков, охоплюючи період із 1924 р. дотепер. Виокремлені етапи збігаються із класифікацією О. Костенко, проте Д. Кумков характеризує особливості розвитку дошкільної та початкової правової освіти. За висловом вченого, зміни в системі освіти із 2009 р. створили підґрунтя для розвитку системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. У закладах дошкільної освіти дітей ознайомлюють із нормами поведінки, формують навички їх дотримання, навчають поважати батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку. У початковій школі елементи правової освіти інтегровано до предметних курсів на основі міждисциплінарного підходу. У межах предметних курсів учні читають й обговорюють тексти про історію вітчизняного права, особливості Конституції України, важливість виховання поваги до людини, дотримання гідної поведінки [10]. Акцентовання уваги на основах правової освіти в дошкільному й молодшому віці, як зазначає Б. Андрусишин, засвідчує безперервність розвитку шкільної правової освіти в Україні [1, с. 104].

Фахівець у галузі державного управління О. Полякова пропонує власне бачення періодизації генези правової освіти населення в незалежній Україні крізь призму публічного управління, що ґрунтоване на ухваленні базових нормативно-правових актів для регулювання суспільних відносин у правоосвітній діяльності та створенні інститутів громадянського суспільства правового спрямування: I етап (1990–1991 рр.) – стартовий етап створення умов для розгортання державотворчого процесу, на цьому етапі ухвалено «Декларацію

про державний суверенітет України» (1990 р.); II етап (1991–1996 рр.) – становлення владних структур; третій етап (1996–2001 рр.) – ухвалення Конституції України (1996 р.), окреслення конституційних засад української держави; IV етап (2001–2014 рр.) – створення необхідних умов для набуття населенням правових знань, затвердження у 2001 р. «Національної програми правової освіти населення»; V етап (із 2014 р. до 2018 р.) – етап удосконалення нормативно-правового забезпечення організації громадянського суспільства в контексті укладення «Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» [13, с. 179].

Згідно з авторським баченням періодизації розвитку шкільної правової освіти незалежної України, розмежування етапів розвитку ґрунтоване на виокремленні ключових законів і нормативно-правових актів. На наш погляд, перший етап розвитку шкільної правової освіти незалежної України розпочався в 1990 р., у зв'язку з ухваленням «Декларації про державний суверенітет України» (1990 р.), і тривав до 1994 р. Цей перехідний етап вирізняється, з одного боку, інерційними процесами, з іншого – усвідомленням необхідності ухвалення самостійних рішень. Інерційність процесу засвідчує використання протягом певного періоду незалежності України законодавчих документів, що затверджені в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – Українська РСР). Наприклад, постанова Ради Міністрів Української РСР від 29 червня 1990 р. № 143 «Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в Українській РСР» залишалася чинною протягом перших чотирьох років існування незалежної України, її ухвалили для докорінної перебудови правового виховання в республіці. Рада Міністрів Української РСР окреслила низку дієвих заходів, серед яких важливим було запровадження тотального юридичного «всеобучу» для всіх громадян країни. Формати навчання залежали від категорії осіб. Наприклад, для учнів і студентів передбачене опанування правових дисциплін у загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, закладах середньої спеціальної та вищої освіти, а також позакласне, позааудиторне правове виховання, участь в олімпіадах із правових знань. Педагогічним інститутам й університетам рекомендовано запровадити вивчення методики викладання правових дисциплін [15].

Другий етап розвитку шкільної правової освіти (1995–2000 рр.) маркований ухваленням постанови «Про Програму правової освіти населення України» № 366 на зміну постанові № 143. Наступність між документами простежувана в обґрунтуванні мети поновлення постанови, що спрямована на подальший розвиток у державі правової освіти й виховання громадян у дусі поваги до закону та прав людини. Документ започатковував організацію Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-

методичної ради із правової освіти населення [14]. У 1996 р. ухвалено нову Конституцію України, де проголошено й гарантовано основні права громадянина. Подальший розвиток України як демократичної, правової держави, необхідність формування засад громадянського суспільства вимагають підвищення рівня правової культури населення. Правова освіта населення визнана одним з основних чинників формування високої правосвідомості й правової культури окремих громадян та всього суспільства. Для підвищення правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право у 2001 р. ухвалено «Національну програму правової освіти населення» (далі – Програма). Після набуття чинності Програмою розпочинається третій етап розвитку шкільної правової освіти в Україні, що триває й донині. Серед пріоритетних завдань Програми підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, викладачів правових дисциплін і журналістів, які висвітлюють правову тематику [18]. Правова освіта населення – комплекс заходів виховного, навчального й інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань і навичок їх застосування, що необхідні для реалізації громадянами своїх прав та свобод, а також для виконання покладених на них обов'язків.

Уперше на законодавчому рівні акцентовано увагу на необхідності правової освіти в усіх закладах дошкільної, загальноосвітньої, професійно-технічної, вищої й післядипломної освіти. У Програмі окреслено зміст початкової правової освіти в закладах дошкільної освіти, що охоплює знання про норми поведінки, наголошує на необхідності формування навичок їх дотримання, виховання поваги до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. У закладах дошкільної освіти правове навчання й виховання реалізують на підставі програм, рекомендацій і методичних вказівок, що затверджені Міністерством освіти і науки України за погодженням із Міністерством юстиції України. Правова освіта запропонована в усіх закладах системи освіти України. У Програмі зазначено, що обсяг і зміст обов'язкового курсу із правознавства окреслюють у закладах загальної освіти, з огляду на потребу суспільства у вихованні правосвідомого громадянина. Така освіта стає можлива завдяки організації широкої позакласної й позааудиторної роботи із правового навчання та виховання, до якої долучаються вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права [18]. Попри важливий зміст Програми, протягом третього етапу розвитку правової освіти робота уряду з посилення правоосвіти не вирізнялася особливою активністю. Зафіксовано всього лише кілька

подій національного рівня, що спрямовані на підвищення правосвідомості й обізнаності учнів старших класів: Всеукраїнський конкурс творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів «Мої права» у 2002 р. і Всеукраїнський тиждень права у 2008 р. Зменшення уваги до шкільної правової освіти засвідчує і той факт, що з 1997–1998 н. р. до інваріантного складника віднесено вивчення дисципліни «Правознавство» у 9-му класі. Інші дисципліни правового змісту опановували у складі варіативного складника навчального плану. Суттєвою мірою кількісні та якісні показники правової освіти учнів залежали від політики навчального закладу і його пріоритетів [11, с. 118]. Аналізуючи інші законодавчі документи, зауважимо, що з 1996 р. до 2009 р. діяльність держави виявлялася в соціальному захисті вразливих категорій населення через нестабільну економічну ситуацію у країні. Соціальну спрямованість підтверджує комплекс заходів із реалізації законодавства про права дитини, удосконалення системи матеріальної, психолого-педагогічної допомоги сім'ям, у яких є неповнолітні діти, передусім діти з інвалідністю, створення мережі психолого-педагогічних і соціальних центрів для надання допомоги дітям, сім'ям та закладам освіти, підготовка практичних психологів.

Протягом цього етапу створено умови для впровадження інклюзивної освіти як доказ реалізації прав дитини. Актуальність питання засвідчують назви законодавчих актів із 2005 р.: Указ «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей», наказ Міністерства освіти і науки (далі – МОН) України «Про створення умов щодо забезпечення права на освіту осіб з інвалідністю», розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006–2016 рр.»», наказ МОН «Про забезпечення прав дітей-інвалідів та дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку» [2].

2009 р. позначений відразу кількома важливими для розвитку правової освіти документами. Після ухвалення Закону України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р.»», Закону України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї» розпочато перехід від соціальної моделі розвитку інклюзивної освіти до правової моделі інклюзивної освіти в Україні. На цьому тлі актуальним є наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, МОН, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді» № 754/981/538/49 від 27 жовтня 2009 р. і постанова

Таблиця 1

Періодизація розвитку шкільної освіти: порівняльний аспект

За О. Костенко [8], Д. Кумковим [10]	За О. Поляковою [13]	За Т. Бондар
I етап (1991–1994 рр.) – IV етап	I етап (1990–1991 р.)	I етап (1990–1994 рр.)
II етап (1995–1999 р.) – V етап	II етап (1991–1996 р.)	II етап (1995–2000 рр.)
III етап (2000–2008 рр.) – VI етап	III етап (1996–2001 рр.)	III етап (2001 р. – донині)
IV етап (2009–2013 р.) (дата публікації) – VII етап	IV етап (2001–2014 р.)	
	V етап (2014–2018 р.) (дата публікації)	

Кабінету Міністрів «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 рр.» № 41 від 28 січня 2009 р. Із 2009 р. Україна прагне консолідувати зусилля держави щодо захисту прав всіх дітей, акцентує увагу на правах осіб з особливими потребами, зокрема осіб з інвалідністю. Уважаємо, що 2009 р. став виховним для розвитку шкільної правової освіти України загалом та інклюзивної освіти зокрема, оскільки ухвалення цих документів зумовило динамічну траєкторію розвитку правової освіти та правової моделі інклюзивної освіти в Україні [3]. Законотворча діяльність держави щодо розвитку шкільної правової освіти та правового виховання із 2009 до 2015 рр. ґрунтовно описана в роботі Л. Остапенко (додаток В «Законодавча база правової освіти України (1990–2015 рр.)» [11, с. 234–235].

У 2015 р. набули чинності три нормативно-правові акти, що спрямовані на поліпшення національно-патріотичного виховання молоді: Указ Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» № 334/2015 від 12 червня 2015 р., Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2016–2020 рр.» № 580/2015 від 13 жовтня 2015 р., наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах».

Отже, аналіз розвитку законодавчої бази в галузі шкільної правової освіти вможливив виокремлення трьох етапів. Періодизацію розвитку шкільної освіти подано в таблиці 1 (авторське розроблення).

«Національна Програма правової освіти населення України», що ухвалена у 2001 р., чинна дотепер. Вона слугує підґрунтям і орієнтиром для затвердження програм правової освіти населення на обласному рівні. Наприклад, для реалізації заходів із підвищення рівня правових знань і правової культури, формування у громадян поваги до права з обласного бюджету Івано-Франківської обласної ради спрямовано 1 350 тис. на період

із 2018 р. до 2022 р. Серед очікуваних результатів – підвищення ефективності право-освітньої та право-виховної роботи в закладах загальної середньої, професійної, вищої й післядипломної освіти [17].

Позитивним результатом у розвитку шкільної правової освіти вважаємо зміни у ставленні громадян до Конституції, порівняно з даними ідентичного опитування 2015 р. Загальнонаціональне опитування населення України, що проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова для проєкту Центру політико-правових реформ із 13 до 20 червня 2019 р. в усіх регіонах України за винятком Криму й окупованих територій Донецької, Луганської областей, було присвячене питанням ставлення громадян до Конституції. Опитування засвідчує, що, на відміну від 2015 р., у мотивах зацікавлення громадян Конституцією відбулися деякі зміни: у 2015 р. 40% читали Конституцію, бо потребували цих знань для навчання чи для роботи, нині це є основною метою для 32%. Натомість тепер громадяни частіше звертаються до Конституції, щоб перевірити, чи працюють вищі органи влади відповідно до Основного закону України (22% – у 2019 р., 10% – у 2015 р.). Дещо зріс інтерес і до стану політичної системи в Україні (11% – у 2015 р., 18% – у 2019 р.) [7].

Водночас опитування не визначає рівня загальної правової культури громадян. Попри певну позитивну динаміку, загальна правосвідомість і рівень правової культури громадян недостатньо високі. С. Шитий висловлює цікаві міркування щодо причин появи правового нігілізму: невеликий історичний проміжок функціонування України як незалежної держави унеможлиблює розвиток національного законодавства на високому рівні, унаслідок чого чинні нормативно-правові акти не забезпечують повного регулювання сфери, для якої вони ухвалені, породжують появу інших додаткових нормативних актів для подолання правових колізій; нестабільність і швидкоплинність нормативно-правових актів в Україні впливають на рівень застосування цих норм на практиці, призводять до відсутності високого рівня правової культури, правової свідомості та правового виховання [19, с. 237].

Для підвищення рівня правової освіти громадян заклади освіти всіх рівнів, батьки мають забезпечувати безперервність правового виховання. На думку Л. Петражицького, батьки й вихователі повинні зосереджувати серйозну увагу на розвитку в дітей сильної та живої правової психології: їм варто дбати про навчання дітей не тільки моральності, а й права, причому важливо навчати поважати права інших осіб і власні [12, с. 132]. Постійної уваги потребує оновлення змісту правничих дисциплін, вивчення шляхів інтеграції правової тематики до змісту навчальних дисциплін, розроблення нових методів викладання права, проведення заходів як із дорослим населенням, так і з учнівською молоддю на уроках та в позаурочний час для формування правової компетентності.

Висновки. Опрацювання науково-педагогічних джерел послугувало підставою для окреслення періодизації розвитку правової освіти в незалежній Україні. На підставі аналізу законодавчої бази, нормативно-правових актів запропоновано власне бачення щодо етапів розвитку шкільної правової освіти за період із 1990 р. дотепер. Охарактеризовано зміни у змісті шкільної освіти, що стосуються викладання правознавчих дисциплін. Виокремлено причини правового нігілізму й низької правосвідомості громадян, сформульовано завдання з підвищення рівня правової освіти. Перспективи подальших наукових розвідок пов'язані з аналізом стану правової освіти в початковій школі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андрусишин Б. Новітні методики викладання у правничій школі як засіб вдосконалення правової освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць. Серія 18 «Економіка і право»*. Київ, 2013. Вип. 22. С. 104–115.
2. Бондар Т. Інклюзивна освіта у США та Канаді: тенденції розвитку : монографія. Черкаси, 2018. 511 с.
3. Бондар Т. Тенденції розвитку інклюзивної освіти у США та Канаді : дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. Хмельницький, 2019. 657 с.
4. Гупан Н. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : АПН, 2002. 224 с.
5. Заєць А. Правова освіта як структурний компонент освіти в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : збірник наукових праць. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 13–16.
6. Колосова О. Виховання дисциплінованості молодших школярів у контексті формування в них правової культури. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка : збірник наукових праць. Серія «Педагогіка»*. 2009. № 4. С. 131–136.
7. Конституційні зміни щодо правосуддя: думка громадян України. Червень 2019 р. URL: <http://obrii.com.ua/main/22688-konstitutsijni-zmini-shhodo-pravosuddya-dumka-gromadyan-ukrayini-cherven-2019.html> (дата звернення: 10.07.2020).
8. Костенко О. Історія становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. *Наукові записки з української історії*. 2013. Вип. 33. С. 215–218.
9. Кохан Т. Роль і місце правового виховання учнів у початковій школі. *Шкільне життя*. URL: <https://www.schoolife.org.ua/227-2019/> (дата звернення: 24.06.2020).
10. Кумков Д. Розвиток правової освіти сучасної України: історико-правовий аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць. Серія 18 «Економіка і право»*. Київ, 2014. Вип. 26. С. 203–209.
11. Остапенко Л. Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI ст.) : дис. ... канд пед. наук: 13.00.01. Тернопіль, 2019. 240 с.
12. Петражицкий Л. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Санкт-Петербург : Лань, 2000. 608 с.
13. Полякова О. Теоретико-методологічні засади становлення та розвитку правової освіти в Україні: публічно-управлінський аспект : дис. ... докт. пед. наук: 25.00.01. Харків, 2018. 449 с.
14. Про Програму правової освіти населення України : постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.06.2020).
15. Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в Українській РСР : постанова Ради Міністрів Української РСР від 29 червня 1990 р. № 143. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP900143.html (дата звернення: 24.06.2020).
16. Пометун О., Ремех Т., Пилипчатіна Л. Правознавство. Практичний курс : методичний посібник для вчителів загальноосвітніх шкіл, які викладають курс у 9-ому кл. / за ред. О. Пометун. Київ : Логос, 2009. 176 с.
17. Про Програму правової освіти населення області на 2018–2022 рр. URL: <https://orada.if.ua/decision/> (дата звернення: 25.06.2020).
18. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента від 18 жовтня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text> (дата звернення: 25.06.2020).
19. Шитий С. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 2. С. 235–239.